

## The Gleaner

Vol 1 (1963)



Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514)

*M. I. Μανούσακας*

doi: [10.12681/er.9604](https://doi.org/10.12681/er.9604)

Copyright © 2016, M. I. Μανούσακας



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### To cite this article:

Μανούσακας Μ. Ι. (2016). Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514). *The Gleaner*, 1, 161–172. <https://doi.org/10.12681/er.9604>

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΑΝΟ ΛΑΣΚΑΡΗ  
ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ  
ΣΤΟΝ ΠΑΠΑ ΛΕΟΝΤΑ Ι'  
(15 Φεβρουαρίου 1514)

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου, ποῦ ὁ λαμπρὸς οὐμανιστῆς καὶ φιλέλληνας Πάπας Λέων ὁ Ι' (1513-1521), ὁ γιὸς τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων, μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη, ἱδρυσε στὸν Κυρινάλιο λόφο τῆς Ρώμης, ἔχει γίνεи ἀντικείμενο σοβαρῶν μελετῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν'. Παρ' ἔλα αὐτά, τρία οὐσιώδη σημεῖα τῆς ἱστορίας του ἔμεναν, ἀκόμη, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα δευτερεύοντα, ἄγνωστα ἢ ἀνεξακρίβωτα: Πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ λειτουργία του, ποιά ἦταν τὰ ὀνόματα καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν δώδεκα πρώτων Ἑλλήνων μαθητῶν ποῦ διαλέχθηκαν καὶ ἦλθαν στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὰ Ἑπτάνησα, γιὰ νὰ διδαχτοῦν, μέσα στὸ ἱδρυμα αὐτὸ (ποῦ ἦταν οἰκοτροφεῖο μᾶζι καὶ σχολεῖο, πλούσια ἐπιχορηγούμενο ἀπὸ τὸν Πάπα) τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ γράμματα, καί, τέλος, ποιοὺς ἦταν ὁ πρώτος Ἑλληνας διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς τους. Τὰ τρία αὐτὰ σημεῖα ἔρχεται σήμερα νὰ τὰ κάμῃ γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὰ μιὰ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος αὐθεντικὴ ἑλληνικὴ πηγὴ τῆς ἐποχῆς, ποῦ εἶχα τὴν τύχη νὰ ἐπισημάνω καὶ ποῦ τὴν ἐκδίδω παρακάτω.

Πρόκειται γιὰ ἓνα χρονικὸ σημεῖωμα τοῦ ἔτους 1514, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ποῦ περιέχεται στὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο class. II, ἀριθ. 99 (=Collocazione 1261), φ. 110<sup>v</sup>-111<sup>r</sup>, τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας<sup>2</sup>. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ, ποῦ ἀνῆκε ἄλλοτε στὴν πλούσια

1. Ἀπὸ τίς ἑλληνικὰς πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ ἐργασία τοῦ Ἰω. Καλιτσουνάκι, *Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον*, «Ἀθηνᾶ», τ. 26 (1914), σ. 81-101 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία) καὶ ἀπὸ τίς ξένες ἢ ἐντελῶς πρόσφατες τοῦ Vittorio Fanelli, *Il Ginnasio Greco di Leone X a Roma*, «Studi Romani», τ. IX (1961), σ. 379-393 (ποῦ χρησιμοποιεῖ τίς ἰταλικὰς πηγὰς, ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία).

2. Τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ ἐπεσήμανα κατὰ τὸ πρόσφατο ταξίδι μου στὴ Βενετία, τὸν περασμένο Σεπτέμβριο 1963, ὅταν ὁ φίλος Ἰταλὸς συνάδελφος τοῦ

βιβλιοθήκη «τῆς εὐαγοῦς μονῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῶν Κρημνῶν βουνῶν Ζακύνθου» καὶ πέρασε, τὸ 18<sup>ο</sup> αἰῶνα, στὴ συλλογὴ τοῦ Βενετοῦ Giac. Nani (ἀριθ. 121)<sup>ο</sup>, γιὰ νὰ περιέλθῃ τελικὰ, τὸ 1797, στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, περιέχει, στὰ τελευταῖα του φύλλα 110<sup>r</sup> -112<sup>r</sup>, μερικὰ σημειώματα («ἐνθυμήσεις») τῶν ἐτῶν 1513, 1514 καὶ 1521 γιὰ σεισμούς καὶ ἄλλα συμβάντα τῆς Ζακύνθου. Τὰ σημειώματα αὐτὰ εἶναι γραμμένα, καθὼς διαπίστωσα συγκρίνοντας τὴ γραφὴ, ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ποῦ ἔχει γράψῃ καὶ ὑπογράψῃ τρία πρωτότυπα νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1509 (ἰνδικτ. ιγ'), 15[08] (ἰνδικτ. ιβ') καὶ 1506 (ἰνδικτ. ι'), συνεσταχωμένα στὸν κώδικα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ «Θεοδώρου Ραπτοπούλου, νοταρίου τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας», ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνεται στὰ νοταριακὰ αὐτὰ ἔγγραφα. Ὁ Θεόδωρος Ραφτόπουλος, ποῦ μᾶς εἶναι κι' ἀπ' ἄλλοῦ γνωστός ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς παλιότερους νοταρίους τῆς Ζακύνθου<sup>4</sup>, ἦταν βέβαια ἄνθρωπος μὲ πολὺ μέτρια μόρφωση, καθὼς προδίδουν οἱ πολλὲς ἀνορθογραφίαι καὶ τὸ ὕψος γενικὰ τῶν σημειωμάτων του. Αὐτὸ ἔμως δὲν σημαίνει καθόλου πὼς πρέπει ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ ἀκρίβεια τῶν σημειωμάτων του αὐτῶν, γιὰτὶ ἀπομνημονεύουν γεγονότα σύγχρονά του, ποῦ τὰ εἶδε καὶ τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος ἢ γιὰ τὰ ὅποια ἦταν πολὺ καλὰ πληροφορημένος ἀπὸ ἀξιόπιστες πηγές. Προκειμένου εἰδικὰ γιὰ τὸ χρονικὸ σημείωμα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ πηγὴ του, ποῦ τὴν ἀναφέρει ρητὰ στὴν ἀρχή, εἶναι ἡ πιὸ ἀξιόπιστη ποῦ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ: Ἕνα γράμμα τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Ἰανοῦ Λάσαρη ἀπὸ τὴ Ρώμη, γραμμένο τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα ποῦ συνέβη τὸ περιστατικὸ ποῦ ἀφηγεῖται (15 Φεβρουαρίου 1514,

Πανεπιστημίου τῆς Padova κ. Elpidio Mioni μὲ παρακάλεσε νὰ τὸν βοηθήσω στὴν ἀνάγνωση τῶν γραμμένων σὲ δημῶδη ἑλληνικὴ γλῶσσα τμημάτων τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ δηλώσῃ σύντομα τὸ περιεχόμενό τους στὸ νέο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Μαρκιανῆς ποῦ ἐτοιμάζει. Στὸν κ. Mioni ὑπέδειξα ἀμέσως τὴ σημασία τοῦ εὐρήματος καὶ ἐκεῖνος μοῦ δήλωσε πὼς τὸ κείμενο μονάχα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς σύνταξης τοῦ καταλόγου τὸν ἐνδιαφέρει καὶ πὼς μπορῶ νὰ τὸ ἐκδώσω. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' ἐδῶ.

3. Βλ. [I. A. Mingarelli], *Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asseruati*, Bononiae 1784, σ. 249-250, ἀρ. CXXI. Ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου αὐτοῦ ἀπαξίωσε νὰ καταγράψῃ τὰ δημῶδη ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου (βλ. σ. 250: «X Reliqua omitto, ne tempus teram, utpote ab imperitissimis Graeculis perperam exscripta, eaque parvi momenti»).

4. Βλ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, *Νοτάριοι Ζακύνθου*, «Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8 (1958), σ. 112-133 (ὅπου σημειώνεται, στὸ χρονολογικὸ πῖνακα τῶν νοταρίων, σ. 126, καὶ ὁ «Ραφτόπουλος Θ.: 1508-1510»).

ἡμέρα Τετάρτη)<sup>5</sup>. Τὸ γράμμα αὐτὸ τὸ ἔφερε ἀπὸ τῆ Βενετία κάποιος Σίμος Μπερίκολος, δταν ἔφτασε στὴ Ζάκυνθο, στὶς 20 Ἰουνίου 1514. Ποιὸς ἦταν ὁ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος, δὲν σημειώνεται. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Ραφτόπουλος ἢ κάποιος γνωστός του, πιθανώτερο ὅμως φαίνεται πὼς ἦταν οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν ἢ γενικὰ οἱ ἀρχεὲς ἢ οἱ κάτοικοι τῆς Ζάκυνθου, ποὺ ὁ Λάσκαρης αἰσθάνθηκε τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐνημερώσῃ γιὰ τὴν ἀφιξὴ τῶν παιδιῶν στὴ Ρώμη καὶ γιὰ τὴν τελετὴ τῆς ὑποδοχῆς τους ἀπὸ τὸν Πάπα, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ προέρχονταν, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Ὅπως κι' ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ Ραφτόπουλος ἔλαβε, καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν λεπτομερειῶν, ἄμεση γνώση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ γράμματος τοῦ Λάσκαρη. Καὶ μὲ τὸ δίκιο του ἔκρινε σκόπιμο νὰ μεταφέρῃ τίς τόσο ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες αὐτὲς (παραλαμβάνοντας ἀσφαλῶς καὶ αὐτούσιες περικοπές του) στὸ πολῦτιμο αὐτὸ χρονικὸ σημεῖωμα ποῦ, καθὼς τὸ αὐθεντικὸ γράμμα τοῦ μεγάλου Ἑλληνα σοφοῦ δὲν μᾶς ἐσώθηκε, ἀποκτᾶ γιὰ μᾶς ἰδιαίτερη ἀξία, γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ μιὰ ἐπίσημη καὶ συγκινητικὴ σκηνή: τὴν παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰκνὸ Λάσκαρη στὸν Πάπα Λέοντα Ι' τῶν πρώτων δώδεκα μικρῶν Ἑλλήνων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο τους διδάσκαλο, ποὺ ἦταν, καθὼς μαθαίνομε, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης.

Παραθέτω τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖωμα (βλ. καὶ Πίν. 1-2), ἀποκαθιστώντας σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξιν του, μὲ σύντομο κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ λιγοστὲς ἐπεξηγηματικὲς ὑποσημειώσεις.

5. Ἡ χρονολογία ποῦ δίδει τὸ σημεῖωμα («αφιν', φλεβαρίου ιε', ἡμέρα Τετράδη») εἶναι βέβαια κατὰ τὸ βενετικὸ σύστημα (more veneto), φανερώνει δηλ. τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀφιδ' (1514), ὁπότε πραγματικὰ ἡ 15 Φεβρουαρίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἡμέρα Τετάρτη (ἐνῶ τὸ 1513 ἦταν Τρίτη), καὶ μάλιστα πέφτει μέσα στὴν ἐβδομάδα «τοῦ ἀρτσιβούρτσι» (ποὺ ἀναφέρεται στὸ τέλος τοῦ χρονικοῦ), δηλ. τοῦ Τελώνη καὶ τοῦ Φαρισαίου (12-18 Φεβρουαρίου γιὰ τὸ 1514, ἐνῶ γιὰ τὸ 1513 ἦταν 23-29 Ἰανουαρίου). Ἡ 15 Φεβρουαρίου τοῦ 1513 ἀποκλείεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ οὔτε ὁ Λέων Ι' εἶχε ἀκόμη ἐκλεγῆ Πάπας (ἐξελέγη στὶς 11 Μαρτίου) οὔτε ὁ Λάσκαρης βρισκόταν ἐπὶ τῆ Ρώμῃ (εἶναι γνωστὸ πὼς ἦρθε μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Λέοντα, γιὰ νὰ συνεργαστῇ μαζὶ του καὶ νὰ τὸν παρακινήσῃ γιὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου· βλ. Ἰω. Καλιτσουάκι, *δ. π.*, σ. 82-83 καὶ Börje Knös, *Un ambassadeur de l'Hellenisme - Janus Lascaris - et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*, Upsala - Paris, 1945, σ. 138 κ.ε.).

(Cod. Marc. Graec. cl. II, no 99=Collocazione 1261, ff. 110<sup>v</sup> - 111<sup>r</sup>)

†, αφιδ', ινδικτιῶνος β', ἡμέρα κ' τοῦ Ἰουνίου, κὺρ Σίμο Μπε-  
ρίκολος ἦλθεν ἀπὸ τὴν Βενετία καὶ ἤφερεν μίαν γραφὴν ἀπὸ τὴν  
Βενετία ὅπου τὴν εἶχεν στείλει ἀπὸ τὴν Ρώμην ὁ αὐθέντης ὁ Λά-  
σκαρις διὰ τὰ παιδία ὅπου ἐδιέβησαν νὰ μάθουν.

5 Καὶ σώνοντα τὰ παιδία εἰς τὴν Ρώμην, οὐδὲν τὰ ἄφησεν ὁ  
αὐθέντης ὁ Λάσκαρις νὰ ἱφάνιστοῦ εἰς τὸν παραγιώτατον τὸν Πά-  
παν, εἰμὴ τὰ ἐπῆρε καὶ ἐκράτησέν τα ἡμέρας ὀκτώ. Καὶ ἔμαθέν  
τα τὸ πῶς νὰ προσκυνήσῃ τὸ καθὲν ἐξ αὐτὰ καὶ τί χαιρετισμὸ νὰ  
εἰπῇ τὸ καθὲν παιδί.

10 Ὅποια γραφὴ ἦτον εἰς τοὺς ,αφιν', φλ(εβαρίου) ιε', ἡμέρα Τε-  
τράδη, ὅταν ἐπροσκύνησαν τὰ παιδία τὸν παραγιώτατον Πάπαν.

Οὗτοι εἰσὶν οἱ χαιρετισμοὶ ὅπερ εἶπαν τὰ παιδία, ὅταν ἐπροσκύ-  
νησαν τὸν παραγιώτατον Πάπα, λέγοντα τὸ καθὲν χαιρετισμὸν ἐνώ-  
πιον τοῦ Δασκάρως, τριῶν γαρδιναλέων καὶ πολλῶν ἀρχόντων.

15 Ἦτον ὦρα ὡσεὶ ἕκτη τῆς ἡμέρας. Μετὰ τὸ γεῦμα, καθὼς τὰ  
ἐνονθέτησαν, οὕτως ἐπῆγαν τὰ μικρότερα ἔμπροσθεν, ἤγουν :

20 Πρῶτον τοῦ Ράλλη παιδάκιν, ὡς ἐπτὰ χρονῶν, ὀνόματι Γεώρ-  
γιος, ἐγονάτισεν καὶ εἶπεν : « Π ρ ο σ κ υ ν ο ὦ μ έ ν σ ε , θ ε ι ε  
Π α τ ε ρ α »· καὶ φιλεῖ κοσμηκῶς τὸ πόδιν του καὶ στρέφεται τιμη-  
τικὰ ὀπίσω, καθὼς τὸν εἶπον.

Δεύτερον τὸ παιδὶν τοῦ Κλαδᾶ, χρονῶν ὀκτώ, ὀνόματι Δημή-  
τριος, ὁμοίως ἔποιε, λέγοντα : « Χ α ἱ ρ ε , Θ ε ο ὦ ἔ μ ψ υ χ ο σ  
ε ἰ κ ὶ ν ».

25 Τρίτον ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ράλλης, ὀκτὼ χρονῶν καὶ αὐτό :  
« Χ α ἱ ρ ε , σ ῶ τ ε ρ κ λ ε ι ν ῆ ς Ἑ λ λ ᾶ δ ο ς ».

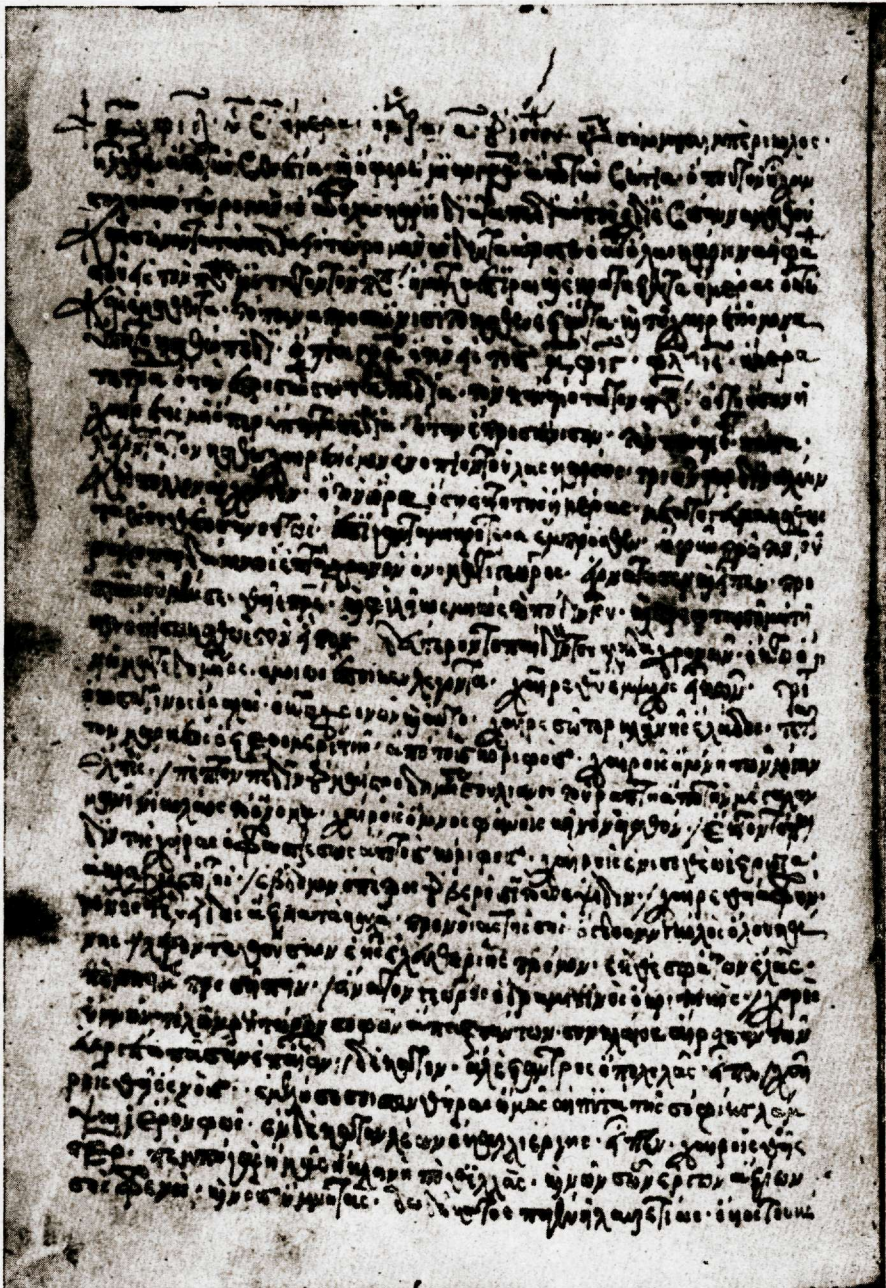
Τέταρτον Μαρκέτος ὁ Ξερομερίτης ἀπὸ τοὺς Κορυφούς :  
« Χ α ἱ ρ ο ι ς , ἡ μ ό ν η τ ῶ ν λ ό γ ω ν ἔ λ π ί ς ».

30 Πέπτον παιδὶν τοῦ μαῖστρο-Δημήτρη Σουλιανοῦ, τοῦ ράπτη, ἀπὸ  
τὴν Μεγάλην Μάνη, Νικόλαος τὸ ὄνομα : « Χ α ἱ ρ ο ι ς , ὁ μ ό ν ο ς  
φ α ν ε ἰ ς κ ο ι ν ὸ ν ἄ γ α θ ὸ ν ».

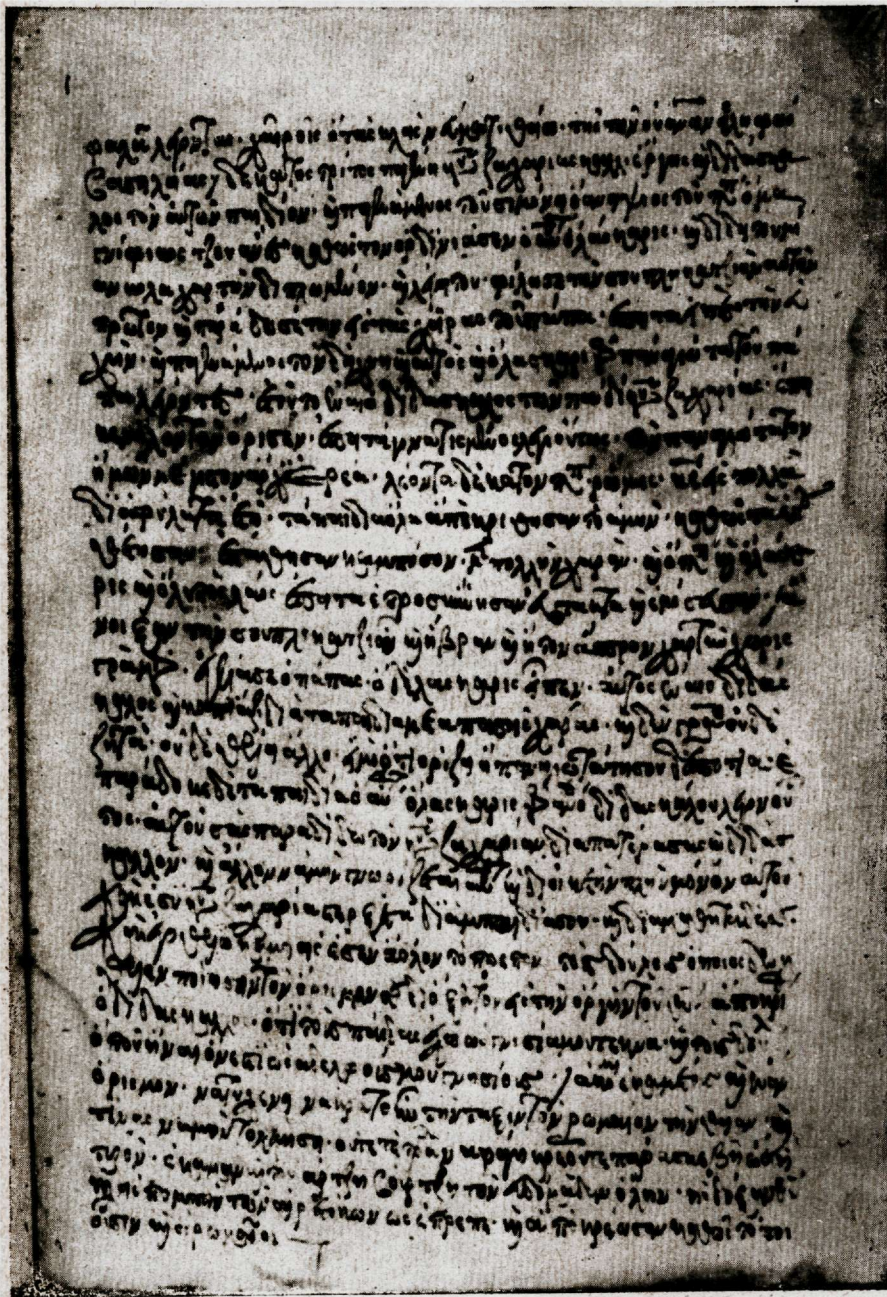
Ἐκτον τὸ παιδὶν τῆς χήρας ὁ Φραντζέσκος ἀπὸ τοὺς Κορυφούς :  
« Χ α ἱ ρ ο ι ς , ἐ ν ἰ σ ο θ έ φ ἔ ξ ο υ σ ῖ α ἄ κ ρ α χ ρ η σ τ ό τ η ς ».

1 ἡμέρα iter. cod. || μπαιπέρικολος cod. || 3 Βενετία nos : Βέντια cod. ||  
εἶχε nos : ἦχαν cod. || 13 τὸ nos : τον cod.

6 ἱφάνιστοῦ=ἐμφανισθοῦν.—10 ,αφιν', φλεβαρίου ιε'· γιὰ τὴ χρονολογία  
αὐτῆ (15 Φεβρουαρίου 1514 καὶ ὄχι 1513) βλ. παραπάνω, σ. 163, σημ. 5—15  
ἦτον ὦρα ὡσεὶ ἕκτη τῆς ἡμέρας· δάνειο ἀπὸ χωρίου τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. ΚΓ' 44).



Πίν. 1 Τὸ ἐκδιδόμενον χρονικὸ σημεῖωμα τῆς 20 Ἰουνίου 1514  
(Cod. Marc. Gr. cl. II, no 99=Colloc. 1261, φ. 110ν)



Πίν. 2. Τὸ ἐκδιδόμενο χρονικὸ σημεῖωμα τῆς 20 Ἰουνίου 1514  
(Cod. Marc. Gr. cl. II, no 99=Colloc. 1261, φ. 111r)

Ἐβδομον ὁ Πέτρος, τοῦ Βερούση τὸ ἀνεψίδιν: «Χαῖρε, θεία φρῆν μόνος τ' εὖ εἰδώς· ἄξια τὰ καλὰ  
35 προνοίας τῆς σῆς».

Ἦοδοον Νικολὸς ὁ Λουκάνης: «Λέοντα, Θεοῦ εἰκόν', ἐῆς ἐλευθερίας πρόμον, ἐκ θεσφάτων Ἑλλάς πέμπει με προσειπεῖν».

Ἐνατον Γεώργιος ὁ Δραμνηνὸς ὁ Κρητικός: «Χορὸς ὕμνων πολλῶν ρητόρων σοφῶν ἀπαξαπάντων σὸν κλέος αἶρει, πάντων εὐεργέτα, πᾶσαν ἐπ' αἶαν».

Δέκατον Ἀλέξαντρος ὁ Πολυλᾶς εἶπεν: «Χαίροις, θεῖος νοῦς· ἐμέλησέ σοι σπινθῆρας ἡμᾶς αἰπυτάτης  
45 σοφίης λάμπαι ἱερὸν φῶς».

Ἐνδέκατον Λέων ὁ Καλλιέργης εἶπεν: «Χαίροις, θεῖε Πάτερ· πέμπει γὰρ ἡμᾶς ἡ κλεινὴ ποθ' Ἑλλάς καινῶν σῶν ἔργων, ἀξίων σῆς φρενός, καινοῦς ὕμνητάς».

f.111r Δωδέκατος παγαίνει Λαυρέντιος, ὁ υἱὸς τοῦ Κε|φαλα λέγον-  
51 τας: «Χαίροις, ὁ τὰς κλεῖς νεύματι θείῳ τῆς τῶν οὐρανῶν εἰληφὼς βασιλείας».

Δέκατος τρίτος παγαίνει κὺρ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ διδάσκαλος τῶν αὐτῶν παιδίων. Καὶ παγαινάμενος, τοῦ σιμώνει ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Πάπα, ὁ μαγνίφικος Τζουάνες, καθὼς τὸν ὀρδινίασεν ὁ αὐθέντης ὁ Λάσκαρις, καὶ δίδει του μίαν κόλλα χαρτίν διπλωμένον καὶ λέγει του: «Φίλησε τὴν σουπλικασιὸν αὐτὴν πρῶτον καὶ παράδωσέ την εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Πάπα· ἔπειτα εἰπὲς τὴν εὐχὴν». Καὶ παγαινάμενος, τὸν δείχνει καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Λάσκαρις τοῦ παραγιώτατου Πάπα, λέγοντες: «Ἐτοῦτος ἔναι ὁ διδάσκαλος τῶν παιδίων κὺρ Ζαχαρίας». Ἐποίηκεν ὅλον, <τὸ> τὸν ὥρισεν. Ἐπειτα, γονατισμένος λέγει οὕτως: «Τὸν παραγιώτατον ἡμῶν μέγιστον ἀρχιερέα Λέοντα δέκατον, Πάπαν Ρώμης, Κύριε, εἰς πολλὰ διαφύλαττε ἔτη». Τὰ παιδία δὲ  
65 ἀπεκρίθησαν τὸ «ἀμήν», καθὼς τὰ ἐνονθέτησαν. Ἐστάθησαν καμ-

36 Λέοντα Θεοῦ εἰκόν' nos: λέγοντα θεοῦ σκον cod. || 38 μεν cod. || 50 Λαυρετίως cod. || 60 ἐτοῦτο cod. || παιδίων nos: παιδί cod. || 61 <τὸ> add.

54-55 ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Πάπα, ὁ μαγνίφικος Τζουάνες=ὁ Giovanni Salviati (βλ. παρακάτω, σ. 167, σημ. 7).—57 σουπλικασιὸν=αἴτηση, ἱκετήρια ἀναφορὰ (ἰταλ. supplicazione).



πόσον μὲ πολλήν χαρὰν καὶ ὁ Πάπας καὶ ὁ Λάσκαρις καὶ ὁ λοιπὸς λαός. Ἔπειτα ἐπροσκύνησαν εὐτακτα καὶ ἐμίσησαν. Ἄνοιξαν τὴν σουπλικατοῖον καὶ ἤθραν καὶ ἦτον ἄσπρον χαρτίν χωρὶς γράμματα. Ἐγέλασε ὁ Πάπας, ὁ δὲ Λάσκαρις εἶπεν: «Αὐτὸς ἔναι ὁ διδάσκαλος  
70 καὶ κοπιᾶζει διὰ τὰ παιδιά μετὰ πάσης χαρᾶς. Καὶ δὲν γράφει οὐδὲ ζητᾶ οὐδὲ θέλει ἄλλο, εἰμὴ ὅ,τι ὀρίζει ἢ παναγιωτάτη σου δεσπο-  
τεία».

Ἐπαράδωκε δὲ τὰ παιδιά ὁ αὐθέντης ὁ Λάσκαρις τοῦ ἄνωθεν διδασκάλου, λέγων οὕτως αὐτῶν: «Σᾶς παραδίδω τὸν κῆρ Ζαχαρίαν  
75 διὰ πατέρα σας καὶ διδάσκαλον. Καὶ ἄλλον νὰ μὴν γνωρίζετε αὐθέν-  
την καὶ διοικητήν, πλὴν μόνον αὐτόν. Καὶ ἐσύ, κῆρ Ζαχαρία, στέρξε  
τα διὰ μπαιδιά σου καὶ διὰ μαθητάδες σου καὶ ἐγὼ θέλω κάμει εἰς  
ἐσένα ὄλον τὸ πρέπον. Τοὺς δούλους, ὅποιος δὲν ἤθελεν ποιήσῃν  
τὸν ὀρισμὸν σου, διῶξε τον εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ». Ἀποκρίθη  
80 ὁ διδάσκαλος ὅτι: «Τοὺς παῖδας ἔχω ὡς γνήσιά μου τέκνα· καὶ τοὺς  
δούλους, ὅπου εἶναι ὀνέστοι, ὡς ἀδελφούς μου γνησίους».

Ἀκόμη ἔκαμέ των καὶ ἔναν ὀρισμὸν. Νά τί λέγει: Νά κρατοῦν  
τὴν τάξιν τῶν Ρωμαίων τὴν θείαν καὶ τινὰς νὰ μὴν τολμήσῃ οὔτε  
Τετράδην νὰ φάγῃ κρέας οὔτε Παρασκευῆ ὠδ ἢ τυρόν. Ἐκαμαν καὶ  
85 τοῦ ἄρτσιβούρτσι τὴν ἑβδομάδα δλην, εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ εἰς πομ-  
πήν τῶν αἰρετικῶν, ὡς ἔπρεπε· καὶ ἀποκρέωσαν καθὼς τὸ ποιού-  
σιν καὶ οἱ Ρωμαῖοι.

74 αὐτόν cod. || 79 διῶξεν cod. || 81 ὀνεσι cod.

81 ὀνέστοι=τίμιοι (ἰταλ. onesti).—85 τοῦ ἄρτσιβούρτσι τὴν ἑβδομάδα  
=τὴν ἑβδομάδα τοῦ Τελώνη καὶ Φαρισαίου (τὴν πρώτη τοῦ Τριωδίου), ὀπότε  
καταλύεται ἡ νηστεία τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς· βλ. Ἰστορικὸν Λεξικὸν  
τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 126-127 (λ. ἄρτσιβούρτσι, τό).  
— 85—86 εἰς πομπήν=γιά διαπόμπευση, καταισχύνη.

Ἡ τόσο ζωντανὴ καὶ παρκαστατικὴ περιγραφή αὐτὴ τῆς ὑποδοχῆς  
τῶν μικρῶν Ἑλληνόπουλων ἀπὸ τὸ φιλόμουσο Πάπκ δείχνει καθαρά  
πὼς ὀργανωτῆς τῆς μικρῆς αὐτῆς τελετῆς ἦταν ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης,  
ποὺ εἶχε ὑπάρξει καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς ἔδρυσης τοῦ σπουδαίου ἐκεί-  
νου γιά τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό κέντρου παιδείας στή Δύση. Ὁ Λά-  
σκαρης θέλησε νὰ προκαλέσῃ ὀσο γινόταν ζωηρότερο τὸ ἐνδιαφέρον  
καὶ τὴ συμπάθεια τοῦ Λέοντα πρὸς τὰ παιδιά αὐτά, παρουσιάζοντάς  
τα νὰ τοῦ ἐκδηλώνουν, τὸ ἔνα μετὰ τὸ ἄλλο, τὴν εὐγνωμοσύνη τους γιά  
τὴν προστασία του μὲ τίς προσφωνήσεις των στήν ἀρχαία Ἑλληνικὴ  
γλώσσα, πὲρ τὴν ἴξερε καὶ τὴν ἀγαποῦσε ὁ ὀυμανιστῆς Πάπας. Δὲν

υπάρχει ἀμφιβολία πὼς οἱ ὠραῖοι αὐτοὶ «χαιρετισμοί», ποὺ προετοίμασε ὁ Λάσκαρης τὰ παιδιὰ γιὰ τὸ τοῦ ποῦν (συντομώτεροι γιὰ τὰ μικρότερα, ἐκτενέστεροι γιὰ τὰ μεγαλύτερα), εἶχαν γραφτῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ πρέπει νὰ προσγραφοῦν στὰ συνθέματα τοῦ ἐξαίρετου Ἑλληνα λογίου. Εἶναι ἀξιοπαρτήρητο πὼς οἱ χαιρετισμοὶ αὐτοὶ περιορίζονται σὲ ἐγκώμια τοῦ Λέοντα ὡς προστάτη τῶν γραμμάτων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιμένε: ἢ ἄλλοτε ἔνδοξη καὶ τώρα σκλαθωμένη Ἑλλάδα τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν πνευματικὴ τῆς ἀναγέννηση, καὶ δὲν περιέχουν κανέναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας στὴ δυτικὴ. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λέοντα Ι' γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἦταν ἀνυστερόβουλο (ἀς μὴν ξεχνοῦμε πὼς αὐτὸς μὲ ἀλλεπάλληλες βουλλες τοῦ κατωχύρωσε τὶς θρησκευτικὰς ἐλευθερίας τῶν ὀρθόδοξων Ἑλλήνων<sup>6</sup>) καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιον ποὺ ἔδρυσεν ἐπέδιωσε σκοποῦς καθαρὰ παιδευτικούς, ἀντίθετα πρὸς τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ποὺ ἔδρυσεν ἀργότερα στὴ Ρώμη, τὸ 1577, ὁ Πάπας Γρηγόριος ΙΙ' καὶ ποὺ ἦταν ὄργανο θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ. Μὰ ὁ Λάσκαρης δὲν περιωρίστηκε στίς ὠραῖες αὐτὰς προσφωνήσεις. Μὲ τὸ θάρρος καὶ τὴν οἰκειότητα ποὺ εἶχε πρὸς τὸ Λέοντα, σὰν παλιὸς καὶ πιστὸς θεράπων τῆς αὐτῆς τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας, θέλησε νὰ προσθέσῃ, κατὰ τὸ τέλος τῆς τελετῆς, κάποιον τόνο ἰλαρότητας, ποὺ ἤξερε πὼς θὰ εὐχαριστοῦσε τὸν Πάπα. Ἔτσι: ἐπενόησε καὶ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Πάπα, τοῦ «μαγνίφικου Τζουάνε» (ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς ὁ Giovanni Salviati<sup>7</sup>), ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ τὸ τέχνασμα τῆς διπλωμένης ἰκετηρίας τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη πρὸς τὸν Πάπα, ποὺ, δταν ξεδιπλώθηκε, βρέθηκε ἄγραφο χαρτί—καὶ «ἐγέλασε ὁ Πάπας». Τὸ χρησιμοποίησε κι' αὐτὸ ἀκόμη ὡς ἀφορμὴ, γιὰ νὰ κεντρίσῃ περισσότερο τὴν παπικὴ φιλοτιμία καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν παροχὴ γενναϊόδωρης ἀμοιβῆς πρὸς τὸν πρῶτον αὐτὸν Ἑλληνα διδάσκαλον καὶ παιδαγωγὸν τῶν τροφίμων τῆς σχολῆς.

<sup>6</sup> Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ ζωηρὴ περιγραφὴ τῆς ἐπιδέξια διοργανωμέ-

6. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἡ πρώτη ἄδεια (1456) τῆς Βενετικῆς Γερουσίας γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσιδώρος, «Θησαυρίσματα» τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας*, τ. 1 (1962), σ. 109-118 (βλ. σ. 110 καὶ σημ. 1-6).

7. Ὁ Giovanni Salviati, γιὸς τῆς ἀδερφῆς τοῦ Λέοντα Ι', τῆς Λουκρητίας Salviati, ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ Βατικανόν, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πάπα, ποὺ τὸν ἔκαμε πρωτονοτάριο καὶ ἀργότερα ἐπίσκοπον τοῦ Fermo (1516) καὶ καρδινάλιον (1517): βλ. πρόχειρα Ludwig Freiherr von Pastor, *Geschichte der Päpste*, τ. IV, μέρος I, ἐκδ. 13<sup>η</sup>, Freiburg-Rom, 1956, σ. 376 κ.ά.

νης (σκηνοθετημένης, θά μπορούσαμε νά ποῦμε) τελετῆς αὐτῆς, τὸ ἐκ-  
 διδόμενο σημεῖωμα μᾶς προσφέρει, ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, σπου-  
 δαιότατες νέες εἰδήσεις γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γυμνασίου. Ἄς τίς συγκε-  
 φαλαιώσωμε κατὰ σειρά καὶ ἄς ἀποτιμήσωμε τὴ σημεῖωσι τῆς καθεμιᾶς  
 γιὰ τὴν ἔρευνα.

Καὶ πρῶτα, σχετικὰ μὲ τὴ διαφώτιση καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν  
 χρονολογιῶν. Ὡς τώρα ἦταν γνωστὸ πὼς ὁ Λέων Ι', λίγων καιρῶ μετὰ  
 τὴν ἀνοδό του στὸν παπικὸ θρόνον, ἀποφάσισε νὰ υἱοθετήσῃ τὴν πρό-  
 ταση τοῦ Λάσκαρη γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴ χρηματοδότηση τοῦ Ἑλλη-  
 νικοῦ Γυμνασίου. Στις 6 Αὐγούστου 1513 ὁ γραμματέας του Πέτρος  
 Bembo ἔγραψε ἐξ ὀνόματός του ἐπιστολὴν στὸ Μάρκο Μουσοῦρο<sup>8</sup>,  
 ποὺ τὸν καλοῦσε νὰ βρῆ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ στείλῃ στὴ Ρώμην  
 δέκα ἢ δώδεκα παιδιὰ προικισμένα μὲ εὐφυῖα καὶ ἠθος, γιὰ νὰ δημι-  
 ουργηθῆ τὸ Γυμνάσιον αὐτό, καὶ πρόσθετε πὼς ὁ Λάσκαρης θά τοῦ  
 ἔγραφε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ λεπτομερέστερα<sup>9</sup>. Ὅτι τὰ παιδιὰ αὐτὰ βρέ-  
 θηκαν καὶ ἤλθαν στὴ Ρώμην καὶ τὸ Γυμνάσιον ἄρχισε πραγματικὰ νὰ  
 λειτουργῆ, τὸ ξέραμε ἀπὸ μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ  
 Μουσοῦρου πρὸς τὸ Λάσκαρη, ποὺ τὴν πρόεταξε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Παυ-  
 σανία, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1516<sup>10</sup>, καὶ ποὺ μᾶς παρέχει τίς μόνες θετικὰς  
 πληροφορίας τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ Γυμνάσιον<sup>11</sup>. Μεταξὺ ὧμων τοῦ 1513 καὶ  
 τοῦ 1516 δὲν εἶχαμε καμμιά ἄλλη συγκεκριμένη εἰδηση γιὰ τὴν ἔναρ-

8. Petri Bembi, *Epistolarum Leonis Decimi, Pontificis Maximi, nomine scriptarum libri sedecim*, Venetiis 1536, lib. IV, ep. VIII. Ἡ ἐπιστολὴ ἀνα-  
 δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles*, τ. II, Paris 1885, σ. 321.

9. «... mando tibi ut suscipias diligentem curam adducendi ad nos e Graecia decem aut duodecim, aut sane quot uoles ipse, liberalis ingenii bonaeque indolis pueros ... et tanquam seminarium quoddam bonorum studiorum commode confici et comparari possit. Qua de re Joannes Lasca- ris ... scribet ad te pluribus uerbis» (É. Legrand, ὁ π.).

10. Βλ. É. Legrand, ὁ π., τ. I, Paris 1885, ἀρ. 51, σ. 143-150. ὅπου καὶ ἀναδημοσιεύεται (σ. 144 κ ἐξ.) ἡ ἐπιστολὴ

11. «... ὡς γὰρ μὴ παντάλασιν ἀποσβεσθῆ τὸ σφζόμενον ἔτι τῶν ἑλληνικῶν λόγων, καίπερ λίαν ἀμυδρὸν ὄν, οὐκ ὀλίγους ἔκ τε Κρήτης ἔκ τε Κορκύρας καὶ τῶν παραθαλασσίων τῆς Πελοποννήσου μετεπέμψω νεανίσκους τῶν μῆτε φύσιν ἀγεννῶν, μήθ' ὑπὸ χάσματος καὶ νωθρότητος ἐκνεναρκωμένων, ἀλλ' ἀγχινοῖα τε περι- σήμων καὶ τὸ ταλαίπωρον ἔχόντων ἐν τῇ ψυχῇ· οἳ νῦν ἐν Ῥώμῃ μῆτε στεγῆς μήθ' ἰμιατισμοῦ, μῆτε τροφῆς ἀποροῦντες, μῆτε σοφιστῶν ἐστειρημένοι τῶν διδασκων καὶ βουλομένων καὶ εἰδόντων, θαυμασιὸν ὄνον περὶ ἄμφω προκόπιουσι τῶ λόγῳ, τοῦ πάντ' ἀρίστου καὶ μεγίστου Ῥώμης ἀρχιερέως Λέοντος δεκάτου χορηγοῦντος» (Αὐτόθι, σ. 148).

ξη τῆς λειτουργίας του. Τώρα λοιπὸν τὸ κείμενό μας ἔρχεται νὰ μᾶς κάμῃ γνωστὸ πὼς στὶς 15 Φεβρουαρίου 1514, ἔταν τὰ δώδεκα παιδιὰ, ποὺ εἶχαν φτάσει στὴ Ρώμη ὀκτὼ μέρες πρωτύτερα (ἄρα στὶς 7 Φεβρουαρίου) παρουσιάστηκαν στὸν Πάπα, τὸ Γυμνάσιο ἦταν ἔτοιμο γιὰ ν' ἀρχίσῃ τὴ λειτουργία του: Τὸ οἰκοτροφεῖο λειτουργοῦσε ἤδη, εἶχε ὑπηρετικὸ προσωπικὸ καὶ ἐσωτερικὸ κανονισμὸ<sup>12</sup> γιὰ τίς νηστείες κλπ. καὶ εἶχε διοριστῆ ἀπὸ τὸ Λάσκαρη ὁ διδάσκαλος τῶν παιδιῶν καὶ— ὅπως φαίνεται—διευθυντῆς τοῦ οἰκοτροφείου.

Ἐπειτα, σχετικὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα πρώτων μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ὡς τώρα εἶχαν ὑποθέσει πὼς ἀνάμεσά τους περιλαμβά- νονταν ὁ Ματθαῖος Δεβαρῆς, ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ὁ Χριστόφορος Κοντολέων καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης<sup>13</sup>. Τώρα ὅμως ὄχι μόνο ἀποδεικνύ- εται πὼς μονάχα ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης ἀνῆκε σ' αὐτοὺς (οἱ ἄλλοι ἢ ἐφοίτησαν ἀργότερα<sup>14</sup> ἢ δὲν ἐφοίτησαν καθόλου), ἀλλὰ καὶ γίνονται γνωστὰ τὰ ὀνόματα τῶν πραγματικῶν δώδεκα πρώτων Ἑλλήνων μα- θητῶν τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: 1) Γεώργιος Ράλλης, 2) Δημήτριος Κλαδᾶς, 3) Κωνσταντῖνος Ράλλης, 4) Μαρκέτος Ξερομε- ρίτης (ἀπὸ τῆν Κέρκυρα), 5) Νικόλαος Σουλιανός τοῦ Δημητρίου (ἀπὸ τῆ Μεγάλη Μάνη), 6) Φραγκῖσκος, γιὸς τῆς χήρας, ἀμάρτυρου ἐπωνύ-

12. Τὸν κανονισμὸ τοῦ Γυμνασίου τὸν εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ὁ Λάσκαρης, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ἀργότερα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Γάλλο ἑλληνιστῆ Guillaume Budé (G. Budaei, *Epistolae*, Παρίσι 1531, στ. 131: «*tum occu- ratus eram quibusdam quasi legibus conscribendis, quibus uterentur collegium adituri, quod idem summus pontifex hortatu meo iam instituerat*»).

13. É. Legrand, ὁ.π., τ. I, σ. CLI, σημ. 2, Ἰω. Καλιτσουνάκι, ὁ.π., σ. 85-86, Vittor. Fanelli, ὁ.π., σ. 391-392. Ὅπως παρατηρεῖ σωστὰ ὁ τελευ- ταῖος, πρόκειται γιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση, ποὺ στηρίζεται στὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀφιε- ρωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου Δεβαρῆ, τυπωμένης στὴν ἔκδοση τοῦ βι- βλίου τοῦ θελοῦ του Ματθαίου Δεβαρῆ, (†1581) «*De graecae linguae particu- lis*» (Ρώμη, 1588) καὶ ἀναδημοσιευμένης ἀπὸ τὸν É. Legrand, ὁ.π., τ. II, ἀρ. 179, σ. 52-59 (βλ. σ. 55): «*a Nicolao Rodulpho cardinali accersitus domum humanissime receptus est [ὁ Ματθ. Δεβαρῆς, παλιὸς μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης], apud quem per illud tempus ita multi varis disciplinarum generibus instructissimi florebant [ex Gaecis quidem Constantinus Rallius, Nicolaus Soffiano, Christophorus Condoleus, Devarii condiscipuli et contu- bernalis]...*».

14. Στούς μαθητῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου συγκαταριθμοῦν καὶ τὸν Μιχαήλ—Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, τὸ Γεώργιο Κορίνθιο καὶ τὸ Γεώργιο Βάλσαμο (É Legrand, ὁ.π., τ. I, σ. CLI, σημ. 2, Ἰω. Καλιτσουνάκι, ὁ.π., σ. 93, V. Fanelli, ὁ.π., σ. 392), μὲ λιγώτερη ἢ περισσότερη βεβαιότητα. Πάντως οὔτε ἀπ' αὐτοὺς κανεὶς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς δώδεκα πρώτους.

μου (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), 7) Πέτρος, ἀνεψιὸς τοῦ Βερούση (Βερούσης κι' αὐτός;), 8) Νικόλαος Λουκάνης, 9) Γεώργιος Δραμνιηγὸς (ἀπὸ τὴν Κρήτη), 10) Ἀλέξανδρος Πολυλάς, 11) Λέων Καλλιέργης καὶ 12) Λαυρέντιος Κεφαλᾶς. Ἀπὸ τῶν δώδεκα αὐτοὺς μαθητῆς (πὺρ μονάχα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 τὸ ἐπώνυμο δὲν παραδίδεται καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 δὲν εἶναι βέβαιον) μόνο γιὰ τοὺς τέσσερεις δηλώνεται ὁ τόπος καταγωγῆς (Κέρκυρα τῶν ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 6, Μεγάλῃ Μάνῃ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ Κρήτη τοῦ ὑπ' ἀριθ. 9). Ἀπὸ ποῦ ἦταν οἱ ὑπόλοιποι; ὀκτώ; Ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος, πὺρ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, Ζακυνθινός, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ μὴν ἀναφέρῃ τόπον καταγωγῆς γιὰ ἑσους ἦταν κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν πὺρ, ἂν ὄχι ὅλοι οἱ ὀκτώ αὐτοὶ, τοῦλάχιστο οἱ περισσότεροι κατάγονταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο<sup>15</sup>. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πὺρ ἀπὸ τοὺς δώδεκα αὐτοὺς πρῶτους μαθητῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Λάσκαρης εἶχε τόσες προσδοκίαι, τρεῖς τοῦλάχιστο ἐδικαίωσαν τίς προσδοκίαις του αὐτῆς καὶ διακρίθηκαν ἔπειτα στὰ γράμματα: ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης (ἀριθ. 3)<sup>16</sup>, ὁ Νικόλαος Σουλιανός (ἀριθ. 5)<sup>17</sup> καὶ ὁ Νικόλαος Λουκάνης (ἀριθ. 8)<sup>18</sup>. Οἱ ἄλλοι ἔννια δὲν μαρτυροῦνται—ὅσο τοῦλάχιστο ξέρω—ἀπ' ἄλλου, εἴτε γιὰτὶ δὲν εἶχαν ἔπειτα καμμιά ἀξιόλογη δράση, εἴτε γιὰτὶ δὲν ἐσώθηκαν ἴχνη τῆς.

Τέλος, ὡς πρὸς τὸν πρῶτον Ἑλληνα διδάσκαλον τῶν τροφίμων τοῦ Γυμνασίου, πὺρ ἦταν, καθὼς φαίνεται, ἐπιφορτισμένος καὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς συμβίωσής τους στὸ οἰκοτροφεῖον καὶ γενικὰ ὑπεύθυνος γιὰ

15. Ἄν ἐπιτρεπόταν νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα, θὰ λέγαμε πὺρ γιὰ κανέναν ἀπὸ τοὺς ὀκτώ αὐτοὺς δὲ μποροῦμε ν' ἀποκλείσωμε πὺρ ἦταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, παρ' ὅλο πὺρ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον Πολυλά (ἀρ. 10) πιθανώτερη ὡς πατρίδα του φαίνεται ἡ Κέρκυρα, καὶ γιὰ τὸ Λέοντα Καλλιέργη (ἀρ. 12) ἡ Κρήτη.

16. Γιὰ τὸν Κωνστ. Ράλλη (1505-1573) βλ. Ἀντωνίου Χ. Χατζῆ, *Οἱ Ραοῦλ, Ράλ, Ράλοι (1080-1800)*, Kirchhain N.-L., 1909, σ. 66-68.

17. Ὁ Νικόλαος Σουλιανός μαρτυρεῖται ὡς ἀντιγραφεὺς ἐνὸς χειρογράφου τῆς Salamanca, πὺρ τὸ ἔγραψε στὴ Ρώμη τὸ 1524 (M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 356). Ἀπὸ τὸ κείμενό μας πληροφοροῦμαστε τὴν πὺρ καταγόταν ἀπὸ τὴν Μεγάλῃν Μάνῃ.

18. Γιὰ τὸ Νικόλαον Λουκάνη, τὸ γνωστὸ μεταφραστὴ τῆς «Ἰλιάδας» σὲ δημοτικὸν στίχον (Βενετία, 1526), βλ. τὰ γραφόμενα τοῦ Νικολάου Κατραμῆ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 248-252. Πρβλ. καὶ Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 188-192 (ἀρ. 75), πὺρ θεωρεῖ πὺρ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἢ τὴν Κέρκυρα δὲν ἐλύθηκε. Ἴσως ἡ μαρτυρία τοῦ ἐγγράφου μας ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴ τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο.

τὴν ἀγωγή τους, αὐτὸς μαθαίνομε γιὰ πρώτη φορά πὼς ἦταν ἕνας γνωστός καὶ σημαντικὸς λόγιος, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης. Ὁ Κρητικὸς αὐτὸς καλλιγράφος καὶ ἐκδότης ἑλληνικῶν βιβλίων στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη, κατὰ τὸ βιογράφο του Émile Legrand<sup>19</sup>, ἐργάστηκε πρῶτα στὴ Βενετία (ὅπου τύπωσε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα βιβλία, καὶ τὴ θαυμασία ἔκδοση τοῦ «Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ» τὸ 1499, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Νικολάου Βλαστοῦ καὶ τοῦ Μάρκου Μουσούρου) ὡς τὸ 1509, ὁπότε χάνομε τὰ ἴχνη του γιὰ ἕξι χρόνια, γιὰ νὰ τὸν ξαναβροῦμε ἀπὸ τὸ 1515 καὶ ἔπειτα στὴ Ρώμη, ὅπου μετέφερε τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα<sup>20</sup>. Ὁ Legrand εἶχε ὑποθέσει πὼς εἶχε προσελκυσθῆ στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν προστατευτικὴ διάθεση ποὺ εἶχε ἐκδηλώσει ὁ Πάπας Λέων Ι' πρὸς τὶς ἑλληνικὲς σπουδές<sup>21</sup>. Βέβαια, ὁ Καλλιέργης μπορεῖ νὰ εἶχε ἔλθει στὴ Ρώμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1513, τὸ ἔτος τῆς ἀνόδου τοῦ Λέοντα στὸν παπικὸ θρόνο<sup>22</sup>. Ὅπως ἂν ἦτο ἔτσι, ὁπσοδῆποτε ὅμως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἔγγραφό μας πὼς ἡ προστατευτικὴ αὐτὴ διάθεση τοῦ Λέοντα ἐκδηλώθηκε πραγματικὰ καὶ ἀπέναντι τοῦ ἀξίου αὐτοῦ Ἑλληνα λογίου, ἀφοῦ τοῦ ἀνατέθηκε τὸ ἔργο τοῦ πρώτου διδασκάλου καὶ παιδαγωγοῦ τοῦ νεοῦδρουτοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου, ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1514. Ἐννοεῖται, πὼς τὴν πραγματικὴ, τὴν ἀνώτερη διοίκηση τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἐμελλε γρήγορα νὰ γνωρίσῃ μεγάλη ἀκμὴ, μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μάρκου Μουσούρου (1516 - 1517), τὴ συρροὴ πολλῶν μαθητῶν, Ἑλλήνων καὶ

19. É. Legrand, *ὁ.π.*, τ. I, σ. CXXV-CXXX. Πρβλ. καὶ τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Massachusetts, 1962, σ. 201-222 (κεφ. 7: Zacharias Calliergis, Cretan Calligrapher and Founder of the Greek Press in Medici Rome), ποὺ συγκεντρώνει καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἤδη γνωστά.

20. É. Legrand, *ὁ.π.*, σ. CXXIX.

21. É. Legrand, *ὁ.π.*

22. Σὲ γράμμα τοῦ οὐμανιστῆ Angelo Colocci πρὸς τὸ Σκιπίωνα Καρτερόμαχο (Fortiguerra) τῆς 15 Μαΐου 1511 (ἔκδ. P. De Nolhac, *Les correspondants d'Alde Manuce*, «Studi e Documenti di Storia e Diritto», τ. VIII (1887-1888), σ. 271, 297, ἀρ. 43) γίνεται λόγος γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Jac. Mazzachio νὰ ἰδρῦσῃ στὴ Ρώμη ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο καὶ νὰ προσελκύσῃ τυπογράφους (compositori) καὶ προστίθεται πὼς ὁ J. A. Marostico (=Ant. Matteazzi) λέει πὼς μπορεῖ «disporre di quello Zacharia che fece lo *Ethimologicon*». Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ Ζαχαρία Καλλιέργη, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ Vittor. Fanelli, *ὁ.π.*, σ. 381, σημ. 6, παραθέτοντας καὶ σχολιάζοντας τὴν περικοπὴ (πρβλ. καὶ D. J. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σ. 213, ποὺ ἀγνοεῖ ὅμως τὰ γραφόμενα τοῦ Fanelli) Ἰσως συνάγεται ἀπ' αὐτὴ τὴ μαρτυρία πὼς ὁ Καλλιέργης εἶχε ἐγκατασταθῆ στὴ Ρώμη ἤδη τὸ 1511.

ξένων, και τις εκδόσεις ελληνικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο του<sup>23</sup>, τὴν εἶχε φυσικὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ὥσπου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1518, ἔφυγε γιὰ τὴ Γαλλία, ὅποτε τὴν ἀνέλαβε ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, πού ὑπῆρξε καὶ ὁ τελευταῖος διευθυντής του<sup>24</sup>. Τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο τῆς Ρώμης, πού τόσες ἐλπίδες εἶχαν στηρίξει σ' αὐτὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος—οἱ δύο ἐπιφανέστεροι Ἑλληνες σοφοὶ καὶ ἑλληνιστὲς τῆς ἐποχῆς τους—ἐμελλε νὰ σβῆση, λίγα χρόνια ἀργότερα, μετὸν πρόωρο θάνατο (1521) τοῦ γενναϊδῶρου ἰδρυτῆ καὶ χορηγοῦ του, τοῦ Πάπα Λέοντα Γ', τοῦ τελευταίου Πάπα τῆς Ἀναγέννησης.

M. I. Μανούσακας

23. Βλ. Vittor. Fanelli, *δ.π.*, σ. 389. Γιὰ τις ἐκδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου βλ. É. Legrand, *δ.π.*, τ. I, ἀρ. 56-62 (σ. 159-171).

24. Βλ. M. I. Μανούσακα, *Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521-1534)*, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8/9 (1958/59), σ. 31-33 καὶ 52-53 (ἀρ. 9). Ὁ Vittor. Fanelli, *δ.π.*, σ. 390 ὑποθέτει πὼς διάδοχος τοῦ Λάσκαρη ἦταν ὁ Ἀποστόλης, ἐπειδὴ αὐτὸς ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῶν δύο τελευταίων βιβλίων πού τυπώθηκαν στὴ Ρώμη μετὸς χαρακτῆρες τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου καὶ προσθέτει πὼς ἡ ὑπόθεσή του αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται πάντως ἀπὸ καμμιά μαρτυρία. Ἡ ρητὴ ὅμως μαρτυρία, τοῦ ἴδιου μάλιστα τοῦ Ἀποστόλη, βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Λάσκαρη τὴ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν M. I. Μανούσακα, *δ.π.*, σ. 32: «Ἐκείνην [=αὐτὴν ἐν Κυρίῳ λόφῳ Ἀκαδημίαν] καὶ αὐτὸς [δηλ. ὁ Ἀποστόλης], νῆ τὸν λόγιον, οὐ μετρίως ἀνεξωπύρησα ἐν τῇ Ρώμῃ κὰν τῇ σοφίᾳ τῆς Φλωρεντίας, τῆς σῆς ἀπορφανισθεῖσαν ἐπιμελείας τε καὶ σπουδῆς, δι' εἰς Γαλλίαν ᾤχου, κείνην ἐρήμην καταλιπών». Πρβλ. καὶ M. I. Μανούσακα, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοπόννησιακά», τ. 3-4 (1959), σ. 123-124.*